

NAKIT 14. STOLJEĆA U HRVATSKOJ I BOSNI

NIKOLA JAKŠIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 739»14«(497.13+497.15)
Izvorni znanstveni rad

Ova je radnja prvi pokušaj da se izdvoje karakteristični oblici nakita u vrijeme anžuvinske vlasti u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni. Najrasprostranjeniji tip nakita je naušnica sa tri jagode izrađena u tehnici filigrana i granulacije. Najsigurniji oslonac za njihovu dataciju jesu zatvoreni grobni nalazi s novčićima 14. st. i dvije ostave srebrnog novca s poč. 15. st. koje su sadržavale i taj nakitni tip.

Za srednjovjekovne dijademe iz nekropola autor utvrđuje da su dije-
lovi kape a ne dijademi, upozoravajući na predstavu ženskog lika na kon-
zoli zvonika splitske stolnice iz druge pol. 14. st.

Najviše pažnje posvećeno je srebrnom pojasu sastavljenom od više
desetaka metalnih pločica, a pronađenom na groblju sv. Spasa na Vrelu
Cetine. Identificira ga s »bosanskim pojasevima« koji se spominju u izvorn-
noj građi 14. i 15. st. a produkt su zapadnoevropskih zlatara koji su u tom
razdoblju djelovali u dalmatinskim komunama. I svu ostalu nakitnu pro-
dukciju 14. st. autor smatra proizvodom dalmatinskih zlatarskih radionica
a ne imaginarnih »domaćih« zlatara na terenu srednjovjekovne Hrvatske.

Iako bi u okviru tematike kojom se bavi ovaj skup trebalo govoriti
prvenstveno o nakitu iz vremena vladavine Ludovika Anžuvinca, ja sam
se odlučio na nešto šire vremensko razdoblje, cijeli četrnaesti vijek. Učinio
sam to ne zato što bi bilo nemoguće govoriti o nakitu Ludovikova vremena
napose, već zato što sâm nakit kao zanatski odnosno zlatarski produkt
biva određen stilskom epohom u kojoj se proizvodi i rabi, pa je zato i
vrijeme njegove izrade determinirano granicama stilske epohe a ne jednog
vladara. Ovdje je dakle riječ o trecentističkom nakitu Hrvatske i Bosne.
Zasigurno će se neki trecentistički oblici zadržati i u početku 15. stoljeća,
pa stoga uzimamo za pravo da govorimo i o pojedinim primjercima nakita
koji su bili u upotrebi i iza 14. st. Svakako, akcenat će biti stavljen na
drugu pol. 14. stoljeća koja je u ovim našim krajevima nesumnjivo naj-
više karakterizirana vladavinom spominjanog ugarsko-hrvatskoga kralja, ne
samo zato što je njegova vladavina trajala četiri desetljeća, već i zato što
je u našim krajevima rezultirala značajnim, svakako pozitivnim društve-
nim i ekonomskim nastojanjima.

Među raznolikim oblicima srednjovjekovnog nakita na dijelu zapadnog
Balkana posebno se brojnošću i kvalitetom izrade ističu naušnice. Upravo
su naušnice rezultirale izdvajanjem posebne nakitne i kulturne grupe koju
nazivamo dalmatinsko-hrvatskom kulturnom grupom. Većina tih naušnica
datirana je u literaturi u vremenskom rasponu od 9—12. stoljeća, iako ne-
ma sumnje da su neki oblici izrazito kasnosrednjovjekovnog postanja.¹

Među ovim raznolikim naušnicama dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe
posebno se brojnošću i tehnikom izrade ističu naušnice koje u donjem
dijelu na karici imaju navučene tri identične u filigranskoj tehnici izrađene
jagode. Za ove naušnice utvrdili smo da su produkt dalmatinskog zlatar-

¹ Lj. Karaman, »Iskopine društva 'Bihać' u Mravincima i starohrvatsko-
ga groblja«, *Rad JAZU*, knj. 268, Zagreb 1940; D. Jelovina, *Starohrvatske
nekropole*, Split 1976.

stva 14. stoljeća, suprotno ranijoj literaturi koja je u njima vidjela proizvod »domaćih« zlatara iz vremena narodne dinastije.²

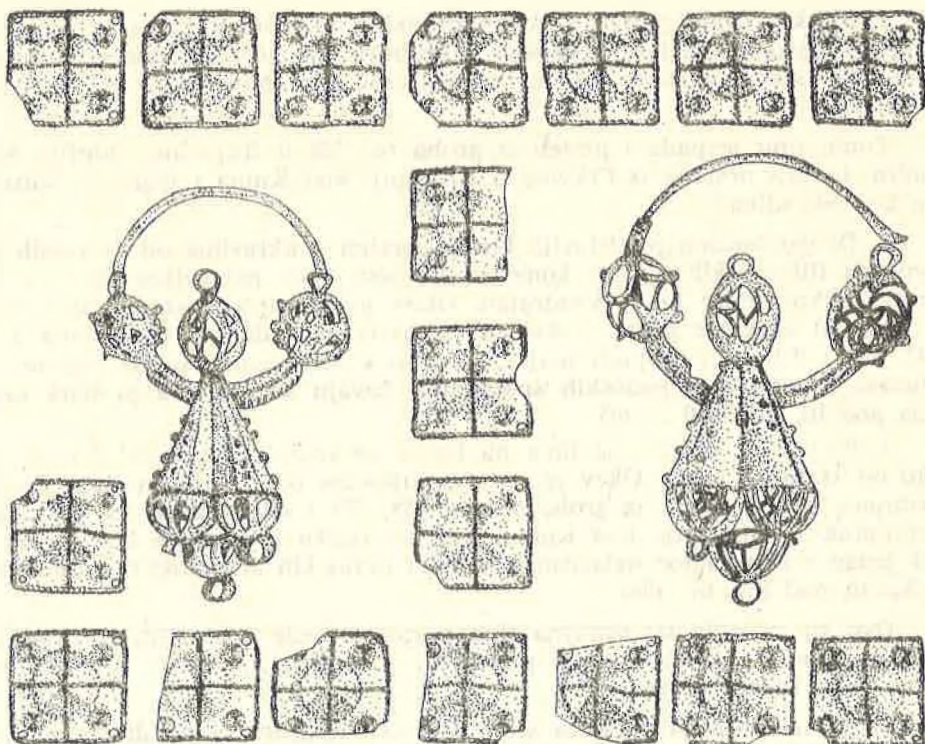
Da su naušnice sa tri jagode zaista produkt kasnog srednjeg vijeka i da su bile u uporabi još na početku 15. stoljeća svjedoče nam bjelodano dva nova podatka koji će konačno razriješiti sve dileme oko kronologije ovog nakitnog oblika. Niti jedan od autora koji su do sada raspravljali o knonologiji naušnica sa tri jagode (Karman, Vinski, Gunjača, Jelovina, Jakšić) nije uočio jedan davno objavljeni podatak kod J. Bernšmida, gdje on objavljuje ostavu srednjovjekovnog novca pronađenu krajem prošlog stoljeća u Lipovoj glavici (Lika). Ostava se sastoji od preko 70 primjeraka novčića 14. i početka 15. stoljeća, a dospjela je u zemlju u drugom desetljeću 15. stoljeća ili neznatno ranije. Pored novčića u ostavi je pronađen i par trojagodnih naušnica.³ Ovaj nalaz nepobitno dokazuje da su naušnice sa tri jagode bile u upotrebi još u 15. stoljeću. Na sreću ovaj nalaz iz Lipove glavice ima i svoju paralelu u novopronađenoj ostavi novca iz Pridrage kod Zadra. U Pridrazi je 1960. godine otkrivena velika ostava s oko 1000 primjeraka srebrnjaka 14. i početka 15. stoljeća, a u njoj jedan par naušnica sa tri jagode.⁴ Iz navedena dva primjera ostava kasnosrednjovjekovnog novca, uz do sada poznate argumentacije iz literature (Gunjača, Jakšić), postaje sasvim izvjesno da su naušnice sa tri jagode bile u upotrebi u 14. stoljeću koje smo stanovište i do sada zastupali, pa čak i na početku 15. stoljeća, što je za sada novost ali i posve siguran pokazatelj relativno visoke kronologije.

Pored nalaza trojagodnih naušnica u ovom vremenskom horizontu, na nekropolama nalazimo prstenje i vitice. U šest slučajeva na nekropoli sv. Spasa na Vrelu Cetine nalazimo prstenje u istome grobu zajedno sa trojagodnim naušnicama i ti su nam slučajevi za sada jedini pouzdani vodič u izdvajanju karakterističnih oblika prstenja 14. ili pak prve pol. 15. stoljeća. To su prstenovi iz grobova 564, 568, 756, 897, 934 i 980. Istom kulturnom i vremenskom horizontu pripada i prstenje iz grobova 468, 534, 605, 634 i 637. To prstenje na nekropoli sv. Spasa možemo podijeliti u tri inačice:

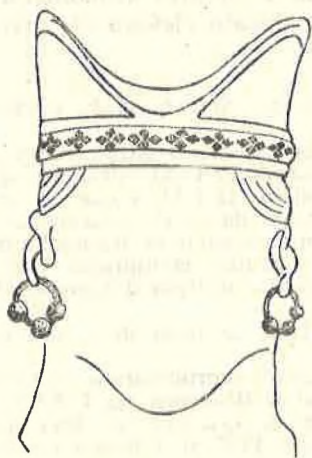
² N. Jakšić, »Naušnice sa tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24, Split 1983., str. 49.

³ J. Brunšmid, »Nekoliko našašća novca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji«, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N. S., IV, Zagreb 1900. str. 152) sasvim ispravno ističe da je ostava dospjela u zemlju u razdoblju između 1402. i 1413. god., jer su posljednji novčići u njoj akvilejskog patrijarha Antonia II. Panciera, a nema novčića Mihovila Stena niti Ludovika de Tecka. »Zajedno s novcima«, kaže Brunšmid, »našli su se i ulomci nakita u šest ovalnih šupljih pupoljcima nalik tjelešaca... Brunšmid je već tada upozorio da su to iste onakove naušnice kakove B. Poparić (»Naušnice našaste u Solinu iz dobi hrvatske narodne dinastije«, *Bull. Dalm. XVIII*, 1895, str. 57.) »meće u doba narodne dinastije. Mislim da nas našašće iz Lipove glavice upozoruje, da budemo kod datiranja takovih stvari veoma oprezni«.

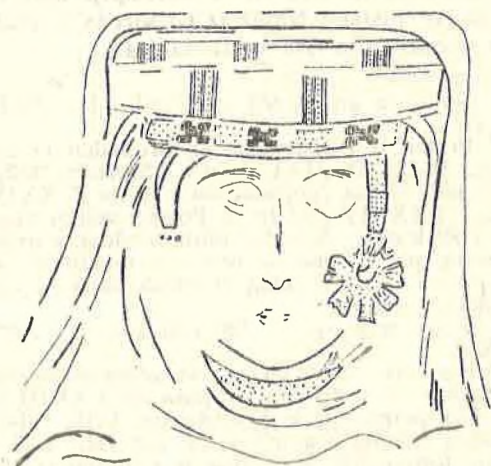
⁴ Ostava se sastoji od arpadovskih, anžuvinskih i venecijanskih srebrnjaka, kao i od novčića Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Vidi: D. Vrsalović, »Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (1958, 1959, 1960, 1961)«, *SP*, ser. III, sv. 8-9, Zgb. 1963, str. 278. Taj neobično vrijedan nalaz, koji se čuva dijelom u Arheološkom muzeju u Zadru a dijelom u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, nije još uvijek objelodanjen. Ipak, saznaje se da u »Pridrazi kod Novigrada pronađen je depo srednjovjekovnog novca (druga pol. 14. i počet. 15. st.) i u njemu trojagodne naušnice od pozlaćenog srebra, ukrašene tehnikom filigrana i granulacije«. Vidi: R. Jurić, »Nakit u srednjem vijeku«, u katalogu izložbe »Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas«, Zadar 1981, str. 61. Na T 32 reproducirana je i naušnica iz spomenute ostave.

1

2

3

Crtež 1. Grborezi kod Livna, grob br. 35; 2. Konzola splitskog zvonika, ženski lik s kapom i naušnicama; 3. Donja Kamenica, ženski lik s kapom;

1. Tanki kovani prsten s kovanim malim okovom u kome je zrno od staklene paste. Takovi su prstenovi iz grobova 564 i 658 zajedno s trojagodnim naušnicama u istom grobu, te primjerci iz grobova 643 i 647 na istoj nekropoli.⁵

Tome tipu pripada i prsten iz groba br. 228 u Biljanima Donjim kod Zadra, te dva prstena iz Crkvine u Biskupiji kod Knina i jedan iz Smrdelja kod Skradina.⁶

2. Drugu inačicu predstavlja kovani prsten s ukrasima od spletenih ili uvijenih filigranskih niti na kome je elipsasti okov postavljen okomito na prsten. Okov može biti i kvadratan. Okov je optočen zrcima i u njemu je oko od staklene paste. Takvi su primjeri pronađeni u grobovima 756, 897, 934 i 980 na sv. Spasu uvijek zajedno s naušnicama sa tri jagode.⁷ U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika čuvaju se još dva prstena toga tipa pod in. br. 3860 i 3965.

3. Prsten od brončanog lima na kome je kružni ili kvadratni okov za oko od staklene paste. Okov je optočen ušicama od filigranske žice. Pored primjera sa sv. Spasa iz grobova br. 468, 534 i 605, poznat mi je takav primjerak iz Biskupije kod Knina, dva primjerka iz Kotluše kod Vrlike i još jedan s nepoznatog nalazišta u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 3966.⁸

Ovo su za sada tri osnovna tipa prstenja, onog šire upotrebe. Ima iz tog vremena i nekoliko zlatnih prstenova u Dalmaciji i Bosni, ali o njima ćemo govoriti nešto kasnije.

Među nakitom 14. stoljeća valja svakako upozoriti i na dijademe. Dijadem pronađen u grobu u Grborezima kod Livna zajedno s parom naušnica s kruškolikim privjeskom nepobitno potvrđuje da se radi upravo o nakitu 14. stoljeća.⁹ Dijademi su izrađeni od tankih srebrnih ili bakrenih pločica i bili su aplicirani na tkanini ili koži.¹⁰ Najveći broj dijadema potječe sa nekropole na Crkvini u Biskupiji kod Knina, a njihova kronologija nije bila posve jasna.¹¹ Nalaz iz Grboreza u svakom slučaju rješava okvirno problem kronologije ove vrsti nakita.

⁵ Nalaz iz groba 568 vidi kod: D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, T. LVIII.

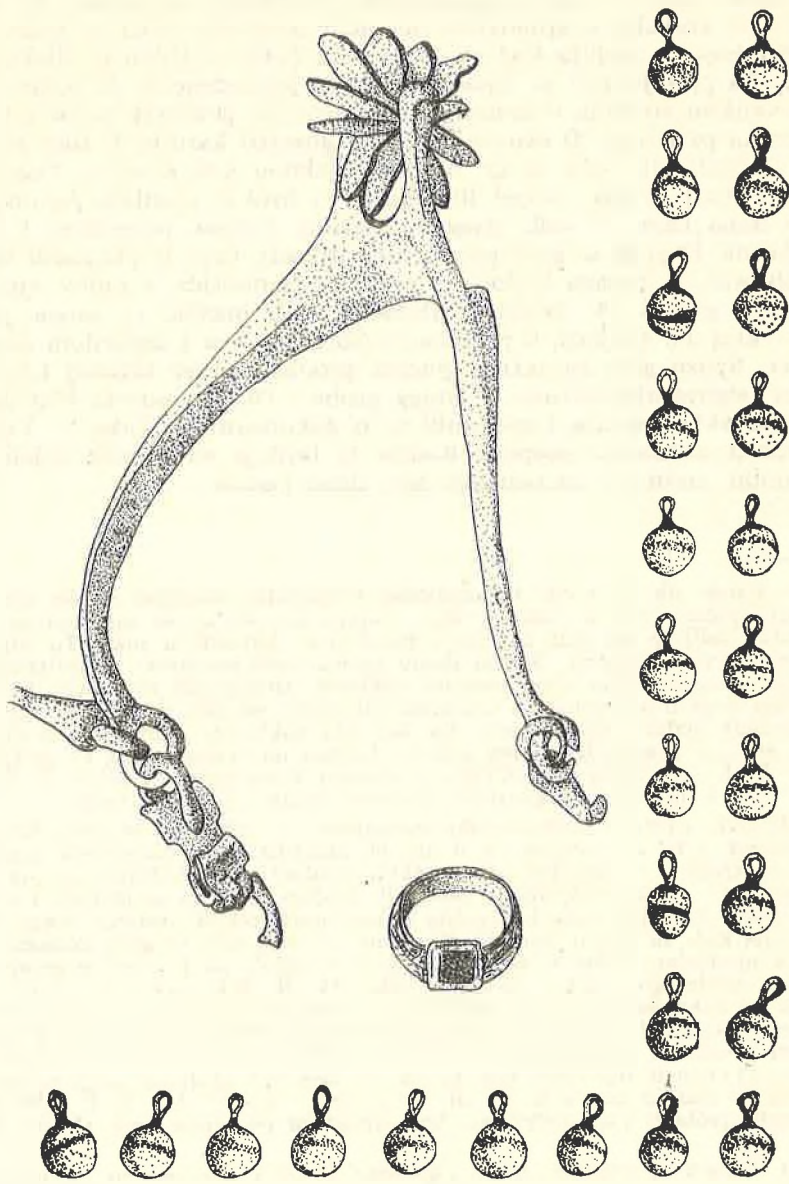
⁶ Prsten iz Biljana Donjih pronađen je također zajedno s trojagodnim naušnicama. Vidi: D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, T. XL. Prstenje iz Biskupije kod Knina reproducirano je na T. XXIV pod br. 12 i 13, a onaj iz Smrdelja na T. LXXXIV pod br. 8. Postoji velika vjerojatnost da su ti prstenovi iz Smrdelja i Biskupije također bilipronađeni u grobovima zajedno sa trojagodnim naušnicama, jer su one na oba ova lokaliteta veoma brojno zastupljene. Nažalost, to su stari nalazi iz onog vremena kada se nije vodila ozbiljna dokumentacija o grobnim cjelinama.

⁷ Nalaz iz groba br. 980 vidi kod: D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, T. LIX.

⁸ Kod D. Jelovine, (*Starohrvatske nekropole*) reproducirani su primjerci iz groba 534 i 605 sa sv. Spasa na T. LVIII i onaj iz Biskupije na T. XXIV pod br. 9. Dva primjerka iz Kotluše kod Vrlike vidi kod: S. Gunača, Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953, SP ser. III, sv. 4, Zagreb 1955, sl. 7 (drugi i treći prsten na fotografiji). Toga tipa je i prsten iz Maljkova kod Sinja pronađen u grobu 116. Vidi: D. Jelovina, »Kasnosrednjovjekovna nekropola 'Grebje' u selu Maljkovu«, SP, ser. III, sv. 7, Zagreb 1960, T. II.

⁹ Š. Bešlić - Đ. Basler, *Grborezi*, Sarajevo 1964, str. 13, T. XIII.

¹⁰ Da je ovaj niz pločica bio u funkciji dijadema bilo je i do sada više-manje jasno. Zelja mi je, međutim, upozoriti na jedan detalj koji bi mogao pobliže objasniti funkciju ovoga nakita. Na jednoj konzoli sa zvonica splitske stolnice pri-

4. Cetina Sv. Spas, grob br. 1026

U nakit ovog kulturnog horizonta valja ubrojiti i srebrna, pozlaćena, puceta. Puceta su kuglastog oblika, sastavljena od dvije kalote sa petljom za pričvršćivanje na vrhu. U grobovima se obično pojavljuje po nekoliko komada zajedno. Kadkada se u jednom grobu nalazi i po više desetaka takovih puceta (koji su najvjerojatnije bili pričvršćeni na haljini). U tome se slučaju radi svakako o grobovima domaćih odličnika kako to pokazuje jedan primjerak iz groblja kod sv. Spasa na Cetini i jedan iz Biskupa kod Konjica. Na groblju kod sv. Spasa na Cetini pronađeno je 26 puceta u grobu pod velikim stećkom u kome je bio sahranjen pokojnik sa parom ostruga i zlatnim prstenom. O ovome ću grobu govoriti kasnije. U tom je smislu daleko indikativniji nalaz iz gr. br. 8 u Biskupu kod Konjica. Tamo je uz pokojnika, koji je bio obučen ili umotan u brokat i svilene haljine, a na glavi je imao kapu od svile izvezenu zlatnim žicama, pronađeno i 111 komada puceta. Ovaj bi se grob prema identifikaciji koju je predložio M. Vego imao odnositi na župana Grdoja iz porodice Sankovića, a umire vjerojatno devedesetih godina 14. stoljeća.¹² Datacija ovih puceta, tj. ovoga grobnog nalaza u kraj 14. stoljeća, u potpunosti korespondira s datacijom onog groba na sv. Spasu gdje su takova puceta pronađena, jer takovoj kronologiji tipološki odgovaraju ostruge iz istoga groba.¹³ Ova su puceta bila omiljeni nakit bosanskih velikaša i spominju se u dokumentima. Tako M. Vego prenosi citat iz priznanice gospođe Ruđine iz 1420. g. gdje stoji: jedan' čaval' sreb'n' putac' sreb'n'h' na žicu sto i šest' deset i osam...¹⁴

kazan je ženski lik na kome razaznajemo trojagodne naušnice o oba uha, a na glavi nosi tipičnu gotičku dvorog kapu. Lijepo se vidi da su toj kapi na onome dijelu gdje naliježe na čelo isklesani kvadratni elementi u nizu. To nije ništa drugo nego ovaj »dijadem«. Sudeći dakle prema ovoj predstavi sa splitskoga zvonika, koja je opremljena onovremenim nakitom (trojagodne naušnice), niz metalnih pločica koje u arheološkim nalazima bilježimo na čelu pokojnika zapravo je jedini ostatak jedne bogate kape. Na isti nas zaključak upućuje i portret kti-torice u crkvi u Donjoj Kamenici koji je datiran na prelazu 14. i 15. stoljeća. Vidi: M. i R. Ljubinković, »Crkva u Donjoj Kamenici«, *Starinar*, I, Beograd, 1950, str. 75. I na tome je portretu dijadem samo dio jedne kape.

¹² D. Jelovina, (*Starohrvatske nekropole...*) zalaže se za ranu dataciju ovih dijadema, i to u vremenu od 9. do 11. stoljeća, iako dozvoljava mogućnost njihove upotrebe i u kasnijim vremenskim razdobljima. Međutim, on na istome mjestu govori i o nalazima sličnih metalnih pločica, koje su se javljale i u drugoj funkciji i čija datacija može biti zaista dosta ranija od 14. stoljeća. Kada je riječ o pločicama koje su bile u funkciji dijadema, za sada nije moguće dokazati njihovu raniju upotrebu. Nalaz iz Grhoreza jasno svjedoči da je riječ o proizvodu iz razvijenog srednjega vijeka. Jednako tako M. B. Birtašević datira nalaz dijadema na nekropoli u Mirjevu u 13. ili 14. stoljeće (*Srednjovjekovna nekropola u Mirjevu*, Beograd 1960, str. 29). Poznata ženska lubanja s apliciranim dijademom iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pronađena je u grobu ispod stećka na Crkvini u Biskupiji kod Knina, pa nas već okolnosti toga nalaza uvjeravaju da se radi o grobu iz 14. ili 15. stoljeća. Srvani: Dr. B. P., »Podatci za kranilogiju grobova pod stećcima«, *Starohrvatska prosvjeta*, god. II., br. 1, Knin 1896, str. 40.

¹³ M. Vego, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980, str. 36.

¹⁴ To je tip tzv. ranogotske ostruge prema R. Zschille - R. Forrer, *Der Sporn in seiner Formentwicklung*, II, Berlin 1899, str. 12, koje se datiraju u 14. i 15. stoljeće. D. Vrsalović, »Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu«, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 8-9, Zagreb 1963) svrstava ih u treću razvojnu skupinu i datira prema Forreru.

¹⁵ M. Vego, *Iz istorije...*, str. 31.

Ovim bi bio iscrpljen broj karakterističnih nakitnih oblika koji se javljaju u kulturnom horizontu 14. stoljeća. Sav je taj nakit bio zasigurno u upotrebi u doba vladavine Ludovika Anžuvinskog, ali je njegova kronologija svakako nešto šira od toga vremena.

U nekoliko pak slučajeva u ovom kulturnom i vremenskom horizontu susrećemo se i s nakitom veće zanatske kvalitete.

Na grobu kod sv. Spasa, jugoistočno od apside postavljena su tri masivna stećka koji se posebno ističu u okviru čitave nekropole. Istraživanjem grobova pod ovim stećcima bilo je moguće utvrditi da se radi o grobovima domaćih odličnika, jer se nalazi u njima u mnogome razlikuju od onih kakove susrećemo na čitavoj nekropoli. U dvama su grobovima bili pokopani muškarci uz koje je pronađen po jedan par kasnosrednjovjekovnih ostruga (jedine ostruge na nekropoli). Uz to je svaki pokojnik imao i jedan zlatan prsten s kamenim okom, a u jednome od tih grobova bila su već i spominjana puceta. Treći grob pod stećkom nije sadržavao nalaza ostruga, ali je u njemu također pronađen zlatan prsten i jedan prekrasan pojas koji se sastoji od kvadratnih i pravokutnih aplika što su bile nanizane na tknini ili na koži.¹⁵

Dakle, u sva tri groba pod velikim stećcima na nekropoli sv. Spasa pronađen je po jedan zlatni prsten. Vremenski ih je moguće determinirati prema ostrugama koje su u istim grobovima pronađene. Ovaj tip ostruga odgovara vremenu druge polovice 14. ili poč. 15. st.¹⁶ Treći je prsten u grobu zajedno s pojasom, a vrijeme izrade moglo bi odgovarati prijelazu stoljeća. Sva su tri prstena potpuno različita. Jedan je veoma tanak s plavim kamenom što je okovan zlatnom žicom s četiri strane. Drugi je nešto masivniji s kvadratnim okovom koji je jedva naglašen i u njemu je fino brušeni, tanki kamen. Treći prsten, onaj iz groba s pojasom, ima heksagonalni okov u kome je plavo oko, a na vitici su stilizirane dvije (zmijske?) glave. Zlatno prstenje je izuzetno rijedak nalaz u kasnosrednjovjekovnim grobovima i zato sam ga istaknuo, više kao fenomen. Poznam još samo jednu paralelnu situaciju, koju možemo sravniti sa ovom na groblju sv. Spasa. To je nalaz zlatnih prstenova iz groba u Arnautovićima. Grob u kome je nađeno ovo zlatno prstenje M. Vego pripisuje Tvrtku I., bosanskome kralju, pa je onda okolnost nalaza u Arnautovićima nekako podudarna s nalazima na nekropoli sv. Spasa.¹⁷ U svakom slučaju, ta dva nalaza zlatnih prstenova na sv. Spasu i u Arnautovićima svjedoče da zlatno prstenje možemo očekivati isključivo u grobovima visokih domaćih feudalaca i vladara. Prstenje iz Arnautovića već je poznato u literaturi i mi ga zato u crtežu ne prenosimo.

Pojas je na krajevima završavao aplikama od kojih je na jednoj kopča, a druga je sastavljena od dva dijela i može se preklapati preko gibljive osovine. Ovaj je pojas detaljno opisao S. Gunjača te nema potrebe da ovdje to ponavljamo.¹⁸ Upozorit ćemo samo na osnovne karakteristike tog pro-

¹⁵ U literaturi je od ovih grobova spomenut samo nalaz koji je sadržavao pojasne aplikacije i jedan zlatni prsten. S. Gunjača, »Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas«, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 2, str. 228. Podatke za ostale grobove koristio sam prema terenskim zapisnicima u muzeju.

¹⁶ Vidi bilješku br. 13.

¹⁷ P. Anđelić, »Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1980, str. 221.

¹⁸ S. Gunjača, »Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas«, str. 228.

izvoda. Male alke od kojih se pojas sastojao ornamentirane su biljnim motivima (kvadratne) i životinjskim motivima (pravokutne). Izrađene su od lijevanog srebra i pozlaćene su. Pačetvorinaste alke morale su biti postavljene jedna nasuprot drugoj u nizu, jer su motivi grifona koji se na njima javljaju okrenuti jedan put u lijevo, a drugi put udesno. Aplikacija na kojoj se pojavljuje kopčica dekorirana je cizeliranom fantastičnom figurom, dok sama kopčica završava sjedećom (tužnom) ženskom figurom. Aplikacija na suprotnom kraju ima na licu, na svakome dijelu opet po jednu cizeliranu figuru. U jednom je to slučaju fantastična ženska figura s krilima i životinjskim nogama, a u drugome stajaća, elegantna ženska figura u profilu u dugačkoj haljini. Ova aplikacija ima i naličje i na njemu su umetnute dvije emajlirane pločice. Na jednoj su, jedan poviše drugoga, postavljeni parovi ljubavnika, a na drugoj opet, jedan poviše drugoga, tri stajaće figure. Pojas je izuzetno kvalitetan zanatski produkt u kome se očituju karakteristike gotičkog izraza u naglašeno linearnom tretmanu cizeliranih motiva i jednom čudnom miješanju motiva, koji su s jedne strane baštinjeni na tradiciji (fantastične životinje), a s druge strane odraz novog evropskog građanskog shvaćanja (ljubavnici). Osobito se kvalitetnim radom doimaju figure na emajliranim pločicama na kojima zapažamo, za gotičko poimanje toliko karakterističan lagani nagib tijela, koji se prenosi preko drugih odora likova u finoj i gracioznoj povijenoj liniji što likovima daje izrazito elegantan i pomalo otmjen ali nikako usiljen izraz. Neke od ovih figura kao da su sišle ovamo direktno s pročelja francuskih gotičkih katedrala te otkrivaju svoje zapadnoevropsko porijeklo. Ovaj nalaz ima svoju blisku analogiju u fragmentu jedne aplikacije iz Travnika. Okolnosti nalaza su iste. Alka potječe iz groba pod stećkom. Aplikacija ima lice sa identičnom fantastičnom životinjom kao i naš pojas iz sv. Spasa, a na naličju su opet emajlirane pločice umetnute u aplikaciju sa slobodno stojećim figurama. Čini se da su aplikacije rad istoga majstora što se ne može tvrditi i za umetnute emajlirane pločice, jer se ove iz sv. Spasa doimaju kvalitetnijim radom. Nažalost, nalaz ne poznajem iz autopsije, pa ovo izgovaram s rezervom.¹⁹ U svakom slučaju nalaz iz Travnika je od izuzetne važnosti, jer dokazuje da pojas iz Cetine nije unikatan slučaj, već da su ovako kvalitetni pojasevi dio materijalne kulture u 14. i 15. stoljeću u Bosni i Hrvatskoj. Nalazi ovih pojaseva su značajniji i zanimljiviji ukoliko njihovu pojavu u arheološkim nalazima možemo vezati uz česte spomene srebrnih, teških pojaseva što ih bilježe povijesni izvori od druge pol. XIV. st. i kroz čitavo XV. st., a i dalje. Ovi srebrni pojasevi, često veoma skupocjeni, spominju se na čitavom prostoru sjeverozapadnog Balkana, tj. u Bosni i Hrvatskoj te u dalmatinskim gradovima, Zadru, Splitu, a ponajviše u Dubrovniku.²⁰ Veoma je značajno to što se uz spomen ovih srebrnih teških pojaseva često pojavljuje atribut »bosanski« ili se pak kaže da je izrađen na »bosanski način«. Epitet »bosanski« jednako kao i njegove

¹⁹ Za podatke o okolnosti nalaza dugujem zahvalnost N. Miletiću, a fotografija aplikacije objavljena je kod D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, str. 307. Sudeći prema toj fotografiji, emajlirane pločice koje su se umetale u aplikaciju daleko su lošiji rad od onih na pojasu sa nekropole kod sv. Spasa na vrelu Cetine.

²⁰ Za spomen ovih pojaseva u Zadru vidi: N. Klaić-I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976, str. 536, a za Split C. Fisković, »Dubrovački majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini«, *Izdanja muzeja grada Zenice*, III, Zenica 1973, str. 173. Za dubrovačke i ostale podatke vidi: D. Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovna naselja*, str. 196, 213 i 309; *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, str. 487.

istoznačne paralele »srpski«, »turski« i »grčki« u svakom slučaju određuju neke osobine, nama nažalost nepoznate kod određenog proizvoda, i nesumnjivo ukazuje na određene kvalitativne razlike među takovim predmetima koji su izrađeni primjerice na »bosanski« ili »turski« način. B. Radojković je iznijela tvrdnju da epitet »bosanski« određuje predmetu stil odnosno da se ta »specifičnost u oblikovanju i ornamentu predmeta od srebra, zlata, bakra... vezivala za tlo na kome su predmeti *nastali*«. ²¹ Na temelju ove konstatacije Lj. Kojić tvrdi da takovi proizvodi ukazuju na domaći lokalni manir u bosanskom zlatarstvu. ²² Ovakova tvrdnja ima dalekosežne posljedice i određenja, jer uvjetuje lokalizaciju veoma kvalitetnih zlatarskih radionica na bosanskom tlu, i to naravno s određenom tradicijom, što za sada još uvijek nije dokazano. Kada ovo kažem onda mislim na one zlatarske radionice koje su se isticale izradom kvalitetnih obrtnih produkata u najfinijim zlatarskim tehnikama, kovanja, filigrana, granulacije, cizeliranja i sl. No o tome nešto kasnije. Vratimo se određenju pojma »bosanski«. Kada je riječ o bosanskim pojasevima ili srebrnim pojasevima uopće rijetko se susrećemo s podacima koji govore o njihovoj izradi ili narudžbi kod pojedinog zlatara. Ovi se pojasevi spominju najčešće kao zalozi (jer su sadržavali veliku količinu plemenite kovine) ili kao dio inventara u pojedinim oporukama. ²³ Ipak su nam, na sreću, u dva slučaja zabilježeni obrtnici (tj. njihova imena i podrijetla), koji su ove srebrne pojaseve izrađivali, a istima je moguće i lokalizirati radionice.

1. Dana 17. IV. 1387. obavezao se zlatar Ziletus, podrijetlom Francuz, u Zadru izraditi srebrni pojas Aribaldu iz Firence. ²⁴

2. Među pojasevima koji se spominju u ostavštini Stjepana Kosača posebno se ističe »pas lijep i velik na pantareli crveni što je činio Rambot«. ²⁵ Ovaj flamanski majstor Rambot, djelovao je sredinom XV. st. u Dubrovniku. Spomen zapadnoevropskih zlatara koji su se kod nas udomaćili, pa to znači dalmatinskih majstora u funkciji proizvođača srebrnih pojaseva, ne mora značiti da se uz njihove proizvode ne može dodati i epitet »bosanski«.

Nalazi pojaseva sa sv. Spasa kod Vrlike i u Travniku idu nesumnjivo u red onih uz koje se tako često koristi epitet »bosanski«. Njihova velika težina, a uz to i vrijednost odnosno činjenica da su izrađeni od srebra — to svakako potvrđuje jer su to glavne osobine »bosanskih« pojaseva. U njihovoj likovnoj obradi pak, gle paradoksa, osjeća se duh francuske gotike što nam neodoljivo doziva u sjećanje francuskog zlatara Ziletusa i Flamanca Rambota koji su ovakove pojaseve izrađivali u Dalmaciji (radionica), a ne u Francuskoj ili Flandriji (porijeklo majstora) pa valjda ne ni u Bosni (mjesto plasmana proizvoda). ²⁶ Pa ipak uz te proizvode može opravdano stajati

²¹ B. Radojković, »Zapadni uticaji na primjenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku«, *Izdanja muzeja grada Zenice*, III, Zenica 1973, str. 208.

²² D. Kovačević - Kojić, *Srednjovjekovna naselja*, str. 310.

²³ Vidi bilješku 20.

²⁴ N. Klaić-I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976, str. 536.

²⁵ E. Lilek, »Riznica porodice Hranić«, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, I, Sarajevo 1889, str. 15 i dalje.

²⁶ U dalmatinskim su gradovima boravili i djelovali zlatari i iz drugih dijelova Evrope, naročito iz Italije. Sjetimo se samo čuvenoga Franje iz Milana koji je skovao u Zadru raku sv. Simuna. U našem je kontekstu važan međutim spomen dva njemačka zlatara koji se 1404. udružuju sa zadarskim zlatarom Donatom de Calcina. Vidi: C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959, str. 110. Fisković nije naveo imena ovih zlatara koja su sačuvana u doku-

epitet »bosanski«, ali ne zbog »specifičnosti u oblikovanju i ornamentu« (a o tome ništa iz izvora i ne znamo) već po tomu što se oni mogu iz níz drugih, a ne isključivo ili ne uopće stilskih razloga, razlikovati od drugih onovremenih pojaseva. To što su izrađeni od velike količine srebra, to što se kopčaju primjerice na određeni, specifičan način, to što se svojom dužinom i načinom na koji se nosi mogu razlikovati od drugih pojaseva, kao i to što su popularni upravo u nošnji Bosanaca, tj. stanovnika Bosne, sve to mogu biti opravdani razlozi da uz njih stoji epitet »bosanski«, a to još uvijek ne određuje likovna (stilska) svojstva niti precizno lokalizira centre njihove proizvodnje u Bosnu. Pisana izvorna građa lokalizira centre njihove proizvodnje za dalmatinski ambijent. Ista primjedba stoji i za ostale luksuzne zlatarske izrađevine, posebno za nakit o čemu sam već na drugom mjestu govorio.²⁷ Nije nam namjera da ovakovim stavom negiramo postojanje zlatarskog zanata u Bosni jer to nije niti moguće s obzirom da su kroz ovo razdoblje u eksploataciji mnogi rudnici srebra, a znamo zasigurno da je ze kovao i novac. Takova aktivnost zahtijeva i obrtnike vične zlatarskom obrtu, no to još uvijek ne znači da je zlatarska djelatnost u Bosni i u dalmatinskim gradovima funkcionirala na istom nivou. Eksploatacija i primarna obrada dragocjenih kovina sasvim je nešto drugo od fabriciranja luksuznih izrađevina što je djelatnost koja je vezana uz razvijene gradske centre s brojnim zlatarskim radnjama, bratovštinama pa i zlatarskim ulicama u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama. Izučavanje zlatarskog zanata zahtijeva dugotrajnu pripremu kandidata kao ni jedan drugi zanat (od 8—15 god.) kako to svjedoči arhivska građa.²⁸ Ista nas građa obavještava o prisustvu dalmatinskih zlatarskih proizvoda na tlu Hrvatske, Bosne i Srbije, i to poglavito kada je riječ o »luksuznoj robi«.²⁹ Uostalom, kakova je ovisnost zapadnobalkanskog zlatarstva o dalmatinskim obrtnicima svjedoči i popis učenika koji dolaze na šegrtovanje k dalmatinskim majstorima, a i vijesti o dužem ili kraćem boravku dalmatinskih majstora u unutrašnjosti poluotoka, čak i na dvorovima bosanskih velikaša itd.³⁰

Da su dalmatinski majstori umnogome zadovoljavali potrebu za luksuznim zlatarskim izrađevinama kod bosanskog stanovništva, to nije potrebno posebno isticati. O tome govore brojne arhivske vijesti, a ističu to i stariji i suvremeni pisci. No i pored toga do sada nije bilo moguće raspoznati te proizvode dalmatinskih zlatara. Ja sam već na drugome mjestu govorio o tome kako je najrasprostranjeniji nakitni tip ovoga podneblja u kasnome srednjem vijeku, a to su naušnice sa tri jagode jednako tako proizvod dalmatinskih zanatlija. Tu sam tvrdnju potkrijepio arhivskom građom koja svjedoči o plasmanu naušnica izrađenih u Dalmaciji, na širem području izvan ovih gradova, i to u većoj količini.³¹ Ovdje ću radi ilustracije samo

mentu od 13. juna 1404. To su Guncelinus theonicus fil. q. henrici de felshirch de Alemania habitator Jadre i Johannes fil. q. Leonardi de Vraisingns. (H A Z d, Spisi zadarskog notara Articutus de Rivignano, B. III. F. IX.) Ti su zlatari mogli unijeti duh evropske gotike u svoje dalmatinske proizvode kako je to bio slučaj i sa spomenutim pojasevima koji su pronađeni na Vreću Cetine i u Travniku

²⁷ N. Jakšić, »Naušnice sa tri jagode...«, str. 49.

²⁸ C. Fisković, »Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća«, SP, ser. III, sv. 1, Zagreb 1949, str. 143; Isti, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1950, str. 107; Isti, »Dubrovački majstori...«, str. 167.

²⁹ *Navedena djela*

³⁰ *Navedena djela*

³¹ N. Jakšić, »Naušnice sa tri jagode...«, str. 72.

ponoviti jedan primjer. U lipnju 1319. god. obavezao se Paško Radišev iz Dubrovnika da će otići u Brskovo gdje ima čitave godine izrađivati male i velike naušnice i pričelke prema ugovorenoj cijeni Bratešu Bogdanoviću.²³ Naušnice koje plasiraju dalmatinski zlatari na širem području svojega zaleđa ne mogu biti druge nego one tipa sa tri jagode ili njihova razvijenija varijanta sa kruškolikim privjeskom. To je posve očito iz arheološke dokumentacije koja nam predstavlja trojagodne naušnice (u varijantama) kao isključivi tip naušnice 14. st., i to u ogromnoj količini od oko 1000 do sada registriranih primjeraka.

Ako smo u stanju radionički odrediti naušnice sa tri jagode kao proizvod široke potrošnje, s jedne strane, i pojaseve kao »luksuznu robu«, s druge strane, onda nema razloga da i ostale zlatarske proizvode koji se javljaju u okviru istog kulturnog horizonta na istome prostoru ne smetramo produktima tih istih majstora — dalmatinskih zlatara. Drugim riječima, široko područje zaleđa dalmatinskih gradova, a to znači krajevi Hrvatske, Bosne pa valjda i Srbije (nedovoljno istraženo), veliko su geokulturno područje koje apsorbira u velikoj mjeri dalmatinsku zlatarsku produkciju. S jedne strane to su proizvodi namijenjeni za najširu potrošnju (naušnice, srebrno i brončano prstenje pa valjda i dijademi), a s druge strane to su skupocjeni pojasevi i zlatno prstenje namijenjeni domaćim odličnicima. Ovdje je riječ naravno samo o produktima koji su dokumentirani u arheološkim nalazima. Upravo ova činjenica bit će osnovnim razlogom tako velikog broja zlatara koje susrećemo u dalmatinskim komunama tokom razvijenog srednjeg vijeka. Prostrana područja sjeverozapadnog Balkana na koja je moguće plasirati produkte zlatarskog obrta, a koja s druge strane nude izobilje dragocjene rude u svojim brojnim i bogatim ocnima, čime garantiraju neometani razvoj djelatnosti, postaju jedan od osnovnih motiva velike popularnosti ovoga poziva kako kod stanovnika dalmatinskih gradova tako i kod mladića koji stižu sa šireg područja njihova zaleđa da bi se osposobili u obradi dragocjenih kovina. Brojni obrtnici, njihovi pomoćnici i učenici koje spominje pisana građa 14. i 15. st., kao i oni koje valja ovima pribrojiti a o kojima izvori šute, teško da bi mogli opstati zadovoljavajući isključivo potrebe stanovnika svoje komune. Arheološka građa nam otkriva uostalom da i stanovnici dalmatinskih komuna koriste one iste nakitne oblike koji su toliko popularni kod njihovih susjeda i rođaka u zaleđu. Trojagodne naušnice, toliko omiljene kod stanovnika Hrvatske i Bosne, zabilježene su kao nalazi u Zadru, Šibeniku i Splitu,³³ pa nas to još jedan put uvjerava u opravdanost naše tvrdnje da je nakit stanovnika Hrvatske i Bosne bio fabriciran u polutama dalmatinskih »bothega« što bjehu grupirane u »contrata aurificum«. Ovu istu tvrdnju na sebi svojstven način ilustrira konzola sa zvonika splitske stolnice, na kojoj je majstor isklesao ponešto sirovi lik sugrađanke na kome je brižljivo »zabilježio« dijelove njene opreme — dvorogu, tipični gotičku kapu i na njoj aplicirani dijadem, te »neizostavne« već toliko puta spominjane trojagodne naušnice o oba uha. U tome liku sa splitskoga zvonika kao da je sadržana i razriješena sva problematika oko mogućih proizvođača i potrošača spominjanih nakitnih oblika. Ono historijski prirodno i nužno jedinstvo dalmatinskih komuna sa prostranim zaleđem koje je za vremena Ludovika Anžuvinskog doseglo stupanj najčvršće kohezije, odnosno neizbježne i bujne nutarnje fluktuaci-

²² C. Fisković, »Dubrovački zlatari...«, str. 169.

³³ N. Jakšić, »Naušnice sa tri jagode...«, 71, bilj. 119.

je što se ogleda u veoma aktivnim etničkim i kulturnim strujanjima, krutim je potezima klesarskoga dlijeta ostalo fiksirano u ponešto grotesknom i okićenom portretu na konzoli zvonika splitske stolnice.

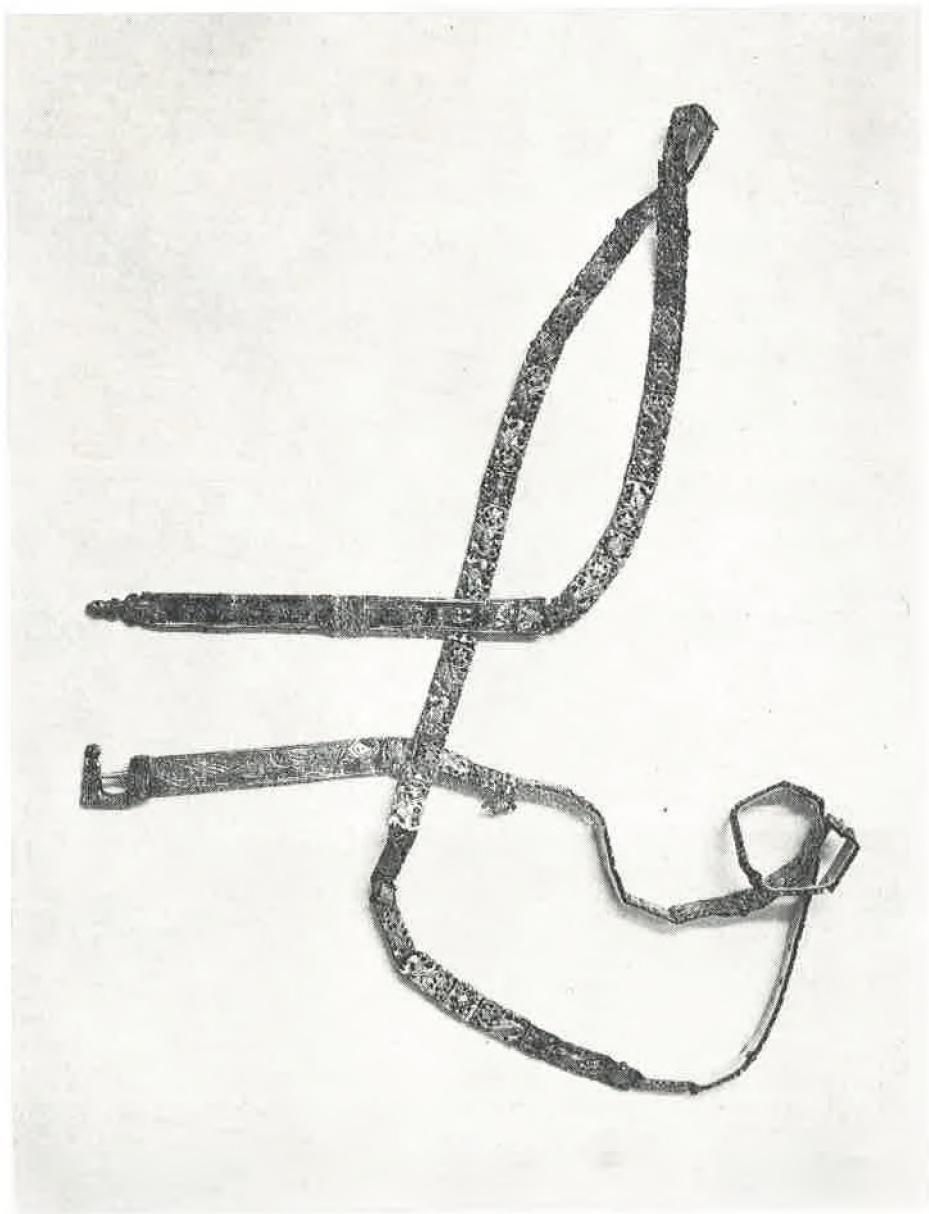
Nikola Jakšić: FOURTEENTH CENTURY JEWELRY IN CROATIA AND BOSNIA

Summary

This work is the first attempt to isolate the characteristic shapes of jewelry during the Anjou rule in Dalmatia, Croatia and caring in the filigrame and granulation technique. The surest basis for their datation are closed grave findings of fourteenth century coins and two depots of silver coin belonging to the beginning of the fifteenth century that also contained this type of jewelry.

Concerning the diadems of the Middle Ages found in the necropolis, the author concludes that they are parts of a hat and not diadems, pointing to the representation of a female figure on the console of the belfry of the cathedral in Split from the second half of the fourteenth century.

The greatest attention is devoted to the silver belt composed of a few dozen metal chips that was found in the graveyard of the Holy Saviour at the source of the Cetina river. It is identified with »Bosnian belts« which are mentioned in the original works of the fourteenth and fifteenth century and are the product of West European goldsmiths who worked at that time in Dalmatian communities. The author considers all the remaining fourteenth century production of jewelry to also be the work of Dalmatian workshops and not of imaginary goldsmiths on the territory of Croatia in the Middle Ages.

Sv. Spas, srebrni pojas

T. II

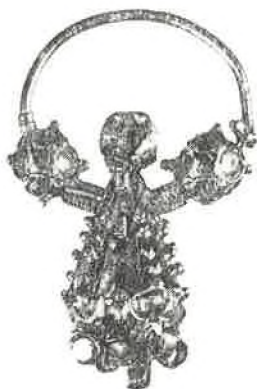
1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

1-5, Razne varijante trojagodnih naušnica; 6, Sv. Spas, gr. 1026; 7, Sv. Spas, gr. 658; 8, Sv. Spas, gr. 643; 9, Sv. Spas,